

УДК 336.77

Чернявська Л.В.

старший викладач кафедри фінансів і кредиту
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справиІСТОРІЯ РОЗВИТКУ КРЕДИТУВАННЯ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВАTHE HISTORY OF DEVELOPMENT OF CREDITING
IN AGRARIAN ECONOMY

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено історичні основи формування специфіки кредитних операцій в аграрному секторі економіки. Автор робить висновок про те, що кредитні відносини у сфері сільського господарства ще з давніх часів за низкою істотних ознак, зокрема за строком надання, розміром відсоткової ставки, умовами застави тощо, суттєво відрізнялися від загальних видів кредиту.

Ключові слова: кредит, кредитні відносини, кредитний договір, позика, кредитування сільського господарства.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуются исторические основы формирования специфики кредитных операций в аграрном секторе экономики. Автор приходит к выводу о том, что кредитные отношения еще с древнейших времен по ряду признаков, в частности срока предоставления, размеру процентной ставки, условиям заставы, существенно отличались от общих видов кредита.

Ключевые слова: кредит, кредитные отношения, кредитный договор, ссуда, кредитование сельского хозяйства.

ANNOTATION

The article is devoted to the study of the historical foundations of the specific signs of credit operations in the agricultural economy. The author concludes that credit relations in agricultural economics since ancient times had a number of significant symptoms other than the common loan. These are such signs as the term crediting, the interest rate level of s, pledge conditions etc.

Keywords: credit, credit relations, credit agreement, loan, crediting in agrarian economy.

Постановка проблеми. Кредит є необхідним джерелом розвитку економіки. Для нормального функціонування будь-якого суб'єкта господарювання потрібні обігові кошти на різні потреби, однак через різні обставини (сезонність виробництва, тривалий операційний цикл, умови постачання сировини і матеріалів тощо) їх може бракувати, що зумовлює необхідність кредиту.

Основоположні засади кредитування, які використовують у своїй діяльності фінансово-кредитні установи більшості країн світу, часто ґрунтуються на ідеях і принципах, зароджених ще у стародавні часи.

Вивчення досвіду кредитних відносин має значну наукову цінність, оскільки дає змогу не лише більш глибоко вивчити економіко-правову природу кредитування, а й застосовувати у складних ситуаціях кредитні моделі й інструменти, перевірені багатовіковою практикою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія виникнення і зародження перших кре-

дитів представлена в працях таких вітчизняних та зарубіжних учених, як І.Б. Івасів, М.І. Савлук, Д.І. Коваленко, І.О. Лютий, П.С. Роуз, К.Г. Федоров, М. Скржинська та ін. Проблеми кредитування сільськогосподарських підприємств досліджували С.Г. Черемісіна, Б.А. Дадашев, М.Я. Дем'яненко, С. Кравченко, А.І. Ольшаний, А.М. Ісаєв, В.І. Аранчій та ін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на те що питання виникнення кредиту досліджувалося науковцями, питання історії розвитку кредиту саме для сільськогосподарських виробників на сьогоднішній день не здобули достатньої наукової розробки.

Мета статті полягає в міждисциплінарному дослідженні історії розвитку кредитування у сфері сільськогосподарського виробництва на основі праць науковців у сфері економіки, права та історії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кредитування будь-якої галузі виробництва – це складна система економічних відносин, яка може існувати лише в межах суспільства, що досягло досить високого ступеня соціально-економічного розвитку. Проте зародки кредитних відносин можна спостерігати вже у стародавні часи.

Найпростішою та історично першою формою кредиту є договір позики, за яким позикодавець (кредитор) передає позичальникові (боржниківі) у власність визначену кількість грошей чи речей, а останній зобов'язується у визначений строк повернути позичене. Ймовірно, що відносини позики виникли ще в надрах первинного суспільства, де внаслідок нерозвиненості виробництва позика була безоплатною, тобто боржник був зобов'язаний повернути кредитору таку ж кількість грошей чи речей, яку він позичив. Із розвитком виробництва і торгівлі виникає звичай, згідно з яким боржник повинен був не лише повернути позичене, а й сплатити певну плату за користування ним, тобто виникає поняття проценту за користування позикою.

У Стародавньому Межиріччі окремі види договорів, зокрема купівлі-продажу, міни, позики стали регулюватися досить рано. Вже в Законах

царя Хаммурапі мають місце спроби держави обмежити можливості лихварів установлювати не виправдано високі відсотки за позику. Зокрема, тамкар (позикодавець, або лихвар) не міг брати більше 20% за позики срібла і 33,5% – зерна. Перевищення відсоткових ставок за договором позики зерна тягло за собою втрату боргу [1, с. 63].

Надзвичайно детально договір позики був розроблений у Стародавній Індії. Так, в одному із найдавніших джерел – шастрах – знайшов відображення весь багатівіковий шлях розвитку цього інституту. З одного боку, норми, які стосуються позики, свідчать про розвиток лихварства та стягнення високих відсотків (традиційне правило допускало подвійне збільшення суми боргу за рахунок відсотків), а з іншого – про збереження первіснообщинних елементів самоуправства і розправи, оскільки кредиторю надавалися необмежені можливості для стягнення заборгованості [2, с. 78].

Розмір відсотків за позику у тогочасній Індії відрізнявся залежно від того, що було позичено (гроші, зерно тощо), та від того, до якої варни належав боржник. Так, брахману позика надавалася під 2% на місяць, кшатрію – під 3%; вайші (тобто землеробу) – під 4%, шудрі – під 5%. Спроби фіксації максимальних відсотків за боргами хоча й мали місце, але не завжди були ефективними, оскільки часто натикалися на протидію на місцях [3, с. 89].

Слід розуміти, що зернова позика у Вавилоні чи позика, яка надавалася вайшам-землеробам, найчастіше використовувалася саме для потреб сільського господарства. При цьому законами та звичаями встановлювалися певні відмінності (зокрема, у рівні відсоткових ставок) регулювання цих видів позик порівняно з іншими видами. Таким чином, можна говорити про те, що у стародавніх державах Сходу були сформовані найдавніші прототиби сільськогосподарського кредиту.

У Європі перші грошово-кредитні операції виконувалися ще дві з половиною тисячі років тому в давньогрецьких містах на узбережжях Середземного, Егейського і Чорного морів. Із кінця VI ст. до н. е. міста-держави карбували власні монети, вели жваву торгівлю і розвивали грошово-кредитні відносини. У цей час з'являється професія міняйла-трапедзита, функції якого поступово розширюються. У кінці V ст. до н. е. трапедза (лавка міняйла) перетворилася на прообраз сучасного банку. Спершу трапедзи були лише приватними, а з III ст. до н. е. поряд із ними виникли і державні.

Кредитні функції виконували не лише трапедзи. Наприклад, за потреби в грошах держава зазвичай зверталася до кас і скарбниць храмів, а багаті люди позичали гроші під проценти приватним особам. Щоправда, у такому разі сам текст договору позики віддавали на зберігання до трапедзи.

Афінська держава не втручалася в приватне економічне життя. Нікому не заборонялося

позичати гроші під будь-які відсотки. Держава визнавала законною будь-яку угоду, укладену за згодою сторін. Звичайний розмір плати за користування позику становив 5–30% річних, позики землеробам надавалися, як правило, під 8–12% річних, що пояснювалося невеликим рівнем ризику сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими видами діяльності, наприклад морською торгівлею [4, с. 63].

Особливе місце в історії Афін посідала застава землі – іпотека. За іпотеки заставлена земля залишалася у володінні і користуванні боржника, який усе ж позбувався права розпоряджатися нею. За невиконання зобов'язання боржником заставлена земля переходила до кредитора.

У Давньому Римі відносини позики характеризувалися не лише високим ступенем деталізації, як у Стародавній Греції, а й наявністю теоретичних розробок. Позика відносилася до реальних договорів, а її значення полягало в тому, що кредитор передавав боржнику у власність обумовлену кількість замінюваних речей, визначених мірою, вагою чи кількістю, а боржник зобов'язувався повернути в обумовлений строк таку ж кількість таких же речей (зазвичай грошей). Теоретично договір позики був безоплатний, але часто разом із позику укладалася угода про сплату відсотків [5, с. 284].

У Давньому Римі, як і в інших стародавніх державах, були спроби держави обмежити розмір відсотків, які стягувалися за користування позику. Оскільки поширені в той час у Римі лихварські кола постійно намагалися збільшувати процентні ставки, що посилювало соціальну напругу, у законодавстві встановлювався (хоча іноді безуспішно) максимальний розмір стягуваних відсотків. Так, у Законі XII таблиць було встановлено максимальну відсоткову ставку розміром 12%. Проти лихварів-порушників міг застосовуватися штраф у вигляді стягнення чотирикратного розміру шкоди. Більш пізні джерела вказують на те, що отримана плата за позику понад 12% зараховувалася як погашення боргу або підлягала поверненню. В імператорський період Юстиніан скоротив максимальний розмір відсотка за позику вдвічі – до 6% [6, с. 499].

Кредитні відносини у Середньовічній Європі розвивалися під впливом як римського права, так і місцевих звичаїв. Уже в ранньофеодальній Салічній правді договір позики розглядається дуже детально. Кредитор міг стягувати борг безпосередньо, не звертаючись за законом до суду. Якщо ж боржник не погасить свою заборгованість після того, як кредитор у присутності свідків заявить свої вимоги, його можна було притягувати до суду [3, с. 89].

Важливе місце договір позики займав і в Середньовічній Франції. Спочатку застосовувалася давньоримська формула позики, але широкого поширення вона не набула. Канонічне право забороняло стягнення відсотків, але оскільки найбільшим позикодавцем у ті часи була Церк-

ва, вона ж і запропонувала обхідні шляхи цієї заборони. Так, ще до отримання позики боржник сплачував кредиторі раніше обумовлену суму (до 25% від отриманого в борг), яка не розглядалася як відсотки.

Згодом за договором позики все частіше почала використовуватися мертва застава, за якої боржник заставляв земельну ділянку, котрою користувався кредитор. Отримані від такого користування доходи належали кредиторі і не зараховувалися як сплата боргу.

У період абсолютизму лихварські операції набули такого поширення, а кількість заставлених земель стала настільки великою, що це викликало загальне невдоволення дворян. Королівським ордонансом у XVIII ст. була заборонена будь-яка застава землі. Проте ще раніше, особливо в позикових операціях Церкви, для забезпечення позики почала застосовуватися іпотека, за якої заставлена земля залишалася у боржника, але з виплатою останнім встановленої ренти кредиторі [1, с. 229].

У Київській Русі договори позики, що охоплювали кредитні операції з грошми, продуктами і майном, були не лише поширеними, а й досить детально врегульованими [7, с. 71]. Договір позики, як і інші цивільні угоди, укладався усно і публічно, у присутності свідків, за винятком дрібних позик обсягом до трьох гривень. Якщо ж борг перевищував цю суму, а свідків не було, позов про стягнення боргу за такою позикою судом не розглядався. Взятє у борг поверталось з надбавкою у вигляді «присопу» під час позики хліба чи «рез» під час позики грошей.

Докладна редакція «Руської правди» встановлює різні відсотки за користування позикою залежно від її предмету. Так, відповідно до ст. 50 цієї редакції «Руської правди», за користування грошовою позикою боржник повинен був сплачувати «рез» у третину (тобто 33% річних) [8, с. 33]. Водночас відсоток за користування позикою житом не регламентувався, а встановлювався позикодавцем на власний розсуд.

Слід зауважити, що встановлення особливих, як правило, вищих, відсотків за позикою сільськогосподарських продуктів у цілому характерне для рабовласницьких та ранньфеодальних держав. Причиною цього могло бути те, що позичена продукція здебільшого використовувалася для виробництва, а не споживання (наприклад, зерно позичалося для сіви). А оскільки прогнозувати майбутній урожай було неможливо, то позика зерном мала вищий ступінь ризику, що зумовлювало і вищий відсоток за користування позикою.

Під час Литовсько-руської доби договірні відносини набули значного розвитку. Незважаючи на те що всі договори укладалися у письмовій формі, іноді вимагалася їх реєстрація в суді або укладання в присутності свідків. Договір позики поряд із договорами купівлі-продажу та найму став одним із найпоширеніших догово-

рів. Заставлене нерухоме майно переходило у володіння кредитора. Водночас закон стояв на захисті інтересів власника, застерігаючи, що навіть у разі несплати боргу лихвар не мав права продати заставлене майно. Він повинен був надати час і можливість для боржника викупити своє майно і повернути борг [7, с. 123].

Достовірних відомостей про існування в Запорізькій Січі грошово-кредитної системи немає. З одного боку, це можна пояснити характером суворого військового устрою Січі і зневагою запорожців до комерції, з іншого – недостатнім розвитком сфери товарно-грошового обміну, переважно натуральним способом ведення господарства, а починаючи з другої половини XVII ст. – і впливом грошово-кредитної політики Росії, що полягала у досить регулярній грошовій та хлібній платі козакам (щорічно 6-7 тис. крб. за 1 000 пудів борошна) [9, с. 11].

Виникнення сталих кредитних відносин та зародження банківської справи на українських землях мало місце значно пізніше, ніж у Європі – приблизно в середині XVIII ст.

Традиційні відносини у середовищі російського купецтва передбачали широке застосування кредиту у формі товарної чи грошової позики. При цьому капітал обертався всередині купецького стану, майже не торкаючись інших станів, у тому числі поміщиків і селян. Водночас починаючи з другої половини XVIII ст. сільське господарство в Російській імперії набуває товарного характеру. Зрозуміло, що в умовах протидії купецтва як власника капіталу і дворянства, яке було власником землі і контролювало сільськогосподарське виробництво, не могло бути значного притоку приватного капіталу в сільське господарство. Основним кредитором коштів, які спрямовувалися в сільськогосподарське виробництво у XVIII – першій половині XIX ст., була держава в особі державних банків та кредитних установ.

Після відміни кріпосного права, внаслідок проведення цілого комплексу економічних реформ в останні десятиліття XIX ст. масштаби ринків товарів та послуг різко зросли, що сприяло виникненню значної кількості приватних банків та збільшенню обсягів обігу приватного позичкового капіталу. Однак істотних зрушень у сфері кредитування сільського господарства у пореформеній Росії не відбулося, оскільки приватні банки фактично бойкотували потреби сільського господарства у залученні кредитів.

Причиною цього стало те, що в другій половині XIX ст. у Росії велася активна боротьба проти фабрично-заводської промисловості, власники якої виступали одночасно власниками комерційних банків. Негативне ставлення тогочасного суспільства до промисловості поєднувалося із наміром державної влади не допускати власників значного капіталу до реальної політичної влади. Природно, що в таких умовах комерційні банки утримувалися від кредитування сільського господарства, що розглядалося б як

відступництво від інтересів власників капіталу, тому кредити на сільськогосподарські потреби тривалий час надавалися переважно державними банками.

У 1883 р. було засновано державний Селянський поземельний банк, завданням якого було сприяння селянам усіх категорій у купівлі земель. Позики видавалися під заставу землі, яка вже була у селян або купувалася ними. Крім того, у 1885 р. державою був заснований Дворянський земельний банк із метою кредитування дворян-землевласників під заставу їхніх земель [10, с. 7]. Пізніше почали створюватися й акціонерні земельні банки, але через протидію промислового капіталу значного поширення вони не набули. Так, на кінець 90-х років XIX ст. по всій Росії було лише 10 таких банків [10, с. 10].

Водночас аграрне виробництво невпинно зростало і потребувало залучення позичкового капіталу. Комерційні банки відмовлялися кредитувати сільське господарство, а державна казна не могла надати достатньої кількості коштів, тому виникла гостра потреба в іншому джерелі кредитних ресурсів. Таким джерелом стали кредитні, ощадно-позикові спілки, каси взаємодопомоги тощо. Перші такі організації виникли в Росії в 20–30-ті роки XIX ст. і отримали назву «селянські банки». По суті, це були каси взаємодопомоги, засновані поміщиками із залученням коштів селян. У середині XIX ст. такі «банки» набули значної популярності. Після скасування кріпосного права подібні організації могли створюватися вже самими селянами без участі поміщиків. Набувають поширення селянські кредитні кооперативи (спілки), що виконують дві функції – ощадну і кредитну. Капітал цих спілок формувалася за рахунок вступних, обов'язкових та добровільних внесків членів, благодійних внесків інших осіб, державної допомоги, залучених кредитів тощо. Основною ознакою цих спілок були абсолютна рівність прав усіх членів, однаковий розмір кредиту, що надавався членам спілки, а також кругова порука за боргами члена спілки перед спілкою [11].

Із збільшенням обсягів товарного сільськогосподарського виробництва зміст фінансової діяльності кредитних спілок дещо змінився. За часів Столипінської аграрної реформи кредитні спілки виступають своєрідними посередниками між комерційними банками і селянами, залучаючи значні банківські кредити під невеликий відсоток і розподіляючи їх між членами спілки. При цьому гарантією повернення кредиту банку виступає повна солідарна відповідальність членів спілки за її боргами.

Слід, однак, розуміти, що грошово-кредитна система Російської імперії початку XX ст. не могла забезпечити сільське господарство достатньою кількістю кредитних ресурсів. Основним джерелом надання кредитів у той час були ощадні вклади населення [12, с. 69]. Фондовий

ринок на той час ще не сформувався, тому банки не могли здійснювати інвестиційні операції, які мають найвищий рівень прибутковості. Російська економіка, у тому числі й її аграрний сектор, знаходилася у стані значного дефіциту грошових коштів.

Після Жовтневої революції Декретом ВЦВК «Про націоналізацію банків» від 27.12.1917 банківська справа була оголошена державною монополією, а приватні акціонерні банки та банківські контори, які існували в той час, об'єднувалися з Державним банком. У 1922 р. ВЦВК прийняв Декрет «Про відновлення сільського господарства і про організацію сільськогосподарського кредиту», який поряд із банківським кредитуванням передбачав створення спілок сільськогосподарського кредиту, тобто фактично відновлював діяльність кредитних спілок [13, с. 31].

У 1930–1932 рр. була проведена кредитна реформа, основний зміст якої полягав у відмові від комерційного банківського кредитування, переході від непрямого до прямого кредитування підприємств.

У повоєнний період законодавство жорстко регламентувало максимальні строки, на які міг надаватися кредит, наприклад, на придбання комбайнів – до восьми років, а на придбання іншої сільськогосподарської техніки – до п'яти років. Кредитування колгоспів і радгоспів здійснювалося різними способами. Якщо радгоспам надавалися звичайні кредити, то колгоспам – контокорентні, коли сума кредиту перераховувалася не на позичковий, а на розрахунковий рахунок, при цьому встановлювався неподільний залишок, який не міг бути використаний без дозволу банку. Однак при цьому гальмувалася оборотність коштів, і згодом від контокорентного кредитування відмовилися. До колгоспів і радгоспів, які не виконували план по урожайності, банк міг застосовувати санкції у вигляді дострокового стягнення заборгованості за кредитом [14, с. 127–128].

Часи перебудови в СРСР (друга половина 80-х років) ознаменувалася пошуком нових економічних моделей господарювання на селі. Планувалося повільно запровадити багатокладну економіку, поширити госпрозрахунок спочатку на окремі підрозділи колгоспів і радгоспів, а згодом – на ці господарства в цілому. Хоча вже тоді наголошувалося на необхідності раціоналізації фінансово-кредитного забезпечення АПК, радянський уряд пішов шляхом самофінансування сільського господарства [15, с. 26]. Тобто суть змін в АПК зводилася до певного послаблення державного регулювання внутрішньогосподарських фінансових відносин, а про економічну самостійність колгоспів мова не йшла.

На кінець 80-х років почала формуватися концепція, згідно з якою для виведення АПК із кризи необхідно запроваджувати нові, економічно самостійні форми господарювання на селі. Саме в цей час виникають перші селянські

(фермерські) господарства, за якими законодавство СРСР закріплювало право мати власні розрахункові рахунки, отримувати кредити тощо. Хоча створення фермерських господарств і наражалося на спротив місцевої влади, їм надавалися гірші землі, часто непридатні для ведення сільського господарства, їхня рентабельність була вищою, ніж рентабельність колгоспів, оскільки фермерські господарства на відміну від останніх могли вільно розпоряджатися не лише прибутком, а й валовим доходом.

Однак тогочасна радянська влада не сприяла розвитку фермерських господарств. По-перше, розмір земельних ділянок, які передавалися фермерам, обмежувався законом (50–200 га в різних регіонах СРСР). По-друге, розмір кредитів, які надавалися фермерам, обмежувався сумою у 50 тис. крб., окрім того, такий кредит міг бути наданий лише один раз. Це фактично спричинило відсутність вільних обігових коштів у фермерських господарствах і значною мірою ускладнювало їхню діяльність. Для виходу з такої ситуації пропонувалося запровадити повноцінне банківське кредитування фермерських господарств, однак через розпад СРСР досягти цього не вдалося.

Розвиток АПК незалежної України характеризується значними і тривалими труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного плану. До об'єктивних проблем слід віднести еродованість ґрунтів унаслідок їх екстенсивного використання, значний ступінь зносу сільськогосподарської техніки, використання низькопродуктивних сортів рослин та порід тварин, перебої з постачанням палива і добрив тощо. Поєднання цих чинників із загальним кризовим станом економіки та інфляційними процесами призвело до того, що АПК як галузь економіки був поставлений на межу виживання і аж до 2000 р. постійно спостерігався спад аграрного виробництва. Важливий вплив має і суб'єктивний фактор – відсутність у суспільстві єдиного погляду на необхідність проведення аграрної реформи та її напрями.

Взагалі, проведення аграрної реформи в Україні, особливо на її перших етапах, характеризувалося надмірним акцентуванням уваги до питання про право власності на землю на шкоду вирішення макроекономічних проблем АПК. Аграрний сектор економіки функціонував стихійно, завдяки чому виникли сприятливі умови для розкрадання фінансових ресурсів.

У подібній ситуації можна провести певну аналогію між станом фінансово-кредитного забезпечення сучасного АПК України і сільського господарства Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Так само як і сільське господарство царської Росії, АПК України відчуває істотну нестачу комерційного кредитування, а державних коштів явно недостатньо для покриття потреби у фінансових ресурсах. Це так чи інакше призводить до подрібнення сільськогосподарських товаровиробників і гальмує або взагалі унеможливорює розвиток АПК.

Висновки. Держава повинна розробити чіткі та прозорі механізми спрямування фінансових потоків у сільськогосподарське виробництво, а основним джерелом фінансування повинні стати кредити, що надаються на комерційних засадах.

При цьому необхідно враховувати й історичний досвід, який недвозначно вказує на те, що кредитні відносини у сфері сільського господарства мають певні особливості, зумовлені характером аграрного виробництва. Лише за умови врахування цих особливостей як під час розробки відповідних законодавчих актів, так і під час їх реалізації, можливо найбільш повно захищати інтереси сільськогосподарських товаровиробників-позичальників, а також їх контрагентів-кредиторів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Федоров К.Г. Історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / К.Г. Федоров. – К. : Вища школа, 1994. – 464 с.
2. История государства и права зарубежных стран. Ч. 1. : [учебник для вузов] / Под ред. Н.А. Крашенинниковой и О.А. Жидкова. – М. : Норма-Инфра-М, 1998. – 480 с.
3. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : [навч. посіб.] / В.С. Макарчук ; вид. 3-тє, доп. – К. : Атіка, 2001. – 624 с.
4. Скржинська М. Найдавніші грошово-кредитні операції на території України / М. Скржинська // Вісник НБУ. – 1998. – № 7. – С. 61–64.
5. Підпригора О.А. Римське приватне право : [підручник] / О.А. Підпригора ; вид. 3-тє, перероб. та доп. – К. : Ін Юре, 2001. – 284 с.
6. Дождев Д.В. Римское частное право : [учеб. для вузов] / Д.В. Дождев ; под ред. члена-корр. РАН, проф. В.С. Нерсесянца. – М. : Инфра-М-Норма, 1997. – 704 с.
7. Чайковський А.С. Історія держави і права України : [навч. посіб.] / А.С. Чайковський, В.І. Батрименко, О.Л. Копиленко [та ін.] ; за ред. А.С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 384 с.
8. Хрестоматія з історії держави і права України. З найдавніших часів до початку XX ст. : [навч. посіб.] : у 2-х т. Т. 1 / За ред. В.Д. Гончаренка. – К. : Ін Юре, 1997. – 464 с.
9. Карманов Є. Банківське право України: [навч. посіб.] / Є. Карманов. – Харків. : Консум, 2000. – 464 с.
10. Міщенко В.І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.) / В.І. Міщенко, Г.І. Когород. – Суми : Слобожанщина, 1999. – 76 с.
11. Акманов С.С. Организационно-правовые формы мелкого кредита в сельском хозяйстве дореволюционной России / А.А. Акманов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lawinstitut.ru/science/vestnik/akmanov.cgi>.
12. Грудзевич Я. Ощадна справа України / Я. Грудзевич, З. Кошаринська // Вісник НБУ. – 2002. – № 11. – С. 67–70.
13. Колпашников М.Л. Кредитование сельскохозяйственных предприятий / М.Л. Колпашников – М. : Финансы и статистика, 1990. – 127 с.
14. Кольчев Л.И. Финансы и кредит в сельском хозяйстве / Л.И. Кольчев, К. Влахински, З.Г. Ширинская, В.И. Таранков. – М. : Финансы и статистика, 1986. – 238 с.
15. Тонконог Р. Коренная перестройка экономических отношений на селе / Р. Тонконог // Сельский календарь. – М. : Агропромиздат, 1991. – С. 26.